

می‌ساختند و با کاهگل اندود می‌کردند. تزئینات یخچالها، علی‌رغم سادگی، از زیبایی و جاذبه‌ای چشمگیر برخوردارند. به خصوص اینکه این تزئینات، فقط با یک مصالح و یک رنگ خشت تجلی یافته‌است. معمار با ذوق، با برگزیدن ساده‌ترین راه‌ها، با پس و پیش گذاشتن خشت‌ها، یا ایجاد فضاهای کوچک خالی یا ایجاد برجستگی، در داخل مخازن یا در بخش فوقانی دیوارها و همچنین با ایجاد طاق‌نماهای متعدد در طول آن، از یکنواختی کسل‌کننده بدنه‌های صاف و یکدست دیوارها، کاسته‌است. یخچالهای کاشان، یخچال در کرمان، یخچال عباس‌آباد در رفسنجان و یخچال موجود در ارگ بم، به این تزئینات زیبا مزین شده‌اند.

طرز تولید و برداشت یخ

برای تهیه یخ، حوضچه‌هایی را که در پای دیوار سایه انداز احداث می‌شد، در شبهای سرد زمستان تا سطح معینی از آب پر می‌کردند. سرمای شدید شب هنگام، موجب یخ بستن آب این حوضچه‌ها می‌شد. مقدار آبی که در شبهای بعد، بر روی این توده‌های منجمد هدایت می‌شد، به اندازه‌ای بود که سرمای یک شب بتواند آن را منجمد کند. به‌طور کلی، ارتفاع آب روی سطوح یخ قبلی، از چند سانتیمتر تجاوز نمی‌کرد و این کار آنقدر تکرار می‌شد تا قطر یخها، به اندازه عمق حوضچه‌ها می‌رسید.

پس از آن، یخچال داران، صبحگاهان، به جان یخ‌ها می‌افتادند و با پتک یا وسایل دیگر، یخ‌ها را قطعه قطعه می‌کردند و هر قطعه را با گل و زنجیر به مخزن یخ منتقل کرده و به داخل گودال می‌ریختند. یخچال‌داران برای اینکه در تابستان بتوانند از قطعات یخ داخل مخزن به راحتی برداشت کنند، هنگام انبار کردن بین لایه‌های مختلف یخ، کاه یا ساقه‌های گندم می‌ریختند و در بعضی از شهرها مثل اصفهان از یک نوع جگن که در کنار رودها روئیده می‌شد، بهره گرفته و روی یخ‌ها را با آن می‌پوشاندند. در پاره‌ای از مناطق کویری، روی آن را با یک قشر گل اندود می‌کردند. آنگاه،

ورودی‌های یخچالها را نیز تیغه کرده و با کاهگل کردن روی آن، تمام منافذ را می‌گرفتند. هنگامی که هوا رو به گرمی می‌رفت و ضرورت استفاده از یخ احساس می‌شد، یخ کش‌ها با چکمه‌ها و نیم تنه‌های لاستیکی و چنگک‌های آهنی، توده‌های یخ را از گودال بیرون کشیده و به پای ترازوی بزرگی که هر کفه آن به لنگه دری شباهت داشت و به وسیله چهار رشته زنجیر، به سقف اتاقک مجاور آویزان بودند، می‌آوردند. در این اتاقک‌ها را که در قسمت خروجی یخچال قرار داشت، فقط صبح‌ها یا هنگام غروب باز می‌کردند و به تدریج یخ‌ها را شکسته و جهت فروش به بازار می‌بردند. این یخچالها در تمام فصول سال دارای یخ بودند.

اسب‌پذیری یخچالها

علیرغم وجود مصالحی مقاوم و متناسب با شرایط اقلیمی، کم و بیش خطراتی وجود این بناها را تهدید می‌کند که به مواردی چند از آن اشاره می‌شود: به علت منفرد بودن بنا در فضایی نسبتاً باز، بادهای تند و توفان‌های شدید کویری، که معمولاً شن و ماسه را به همراه دارند، می‌توانند از عوامل مهم فرسایش یخچالها به‌شمار آیند.

رطوبت، پدیده‌ای است که هر چند در معماری قدیمی یخچال‌ها، تا حدودی از قدرت فرساینده‌اش پیشگیری شده‌است، لیکن نفوذ تدریجی آب حاصل از ذوب احتمالی یخ‌ها و همچنین آبی که به حوضچه‌های تولید یخ هدایت می‌شد، به علت کمی فاصله موجود بین آن‌ها و دیوار سایه انداز می‌توانسته‌است اثر مخربی داشته باشد.

کم شدن منزلت فرهنگی، اعتباری و اقتصادی یخچالها به خاطر رواج روزافزون صنعت مدرن یخ سازی، چهره‌ای متروک به یخچالها بخشیده‌است. همین بی‌توجهی، باعث بی‌هویت شدن آنان گردیده و همه، شرایط مناسب را جهت ویرانی بنا فراهم می‌آورند.

یخدان‌های دوقلوی سیرجان

غرب محله باغ بمید در خیابان شیخ فضل‌الله نوری یخدان‌های دوقلوی

سیرجان که به یخدان‌های حاج رشید نیز معروف هستند، یکی از مهم‌ترین مکان‌های تاثیرگذار بر زندگی مردم در گذشته بودند که هم‌اکنون از جاذبه‌های سیرجان محسوب می‌شوند.

این یخدان‌ها که در سال ۱۲۷۵ هجری (احتمالاً قمری) ساخته شدند تا یخ مصرفی مردم سیرجان را تامین کنند، در سال ۱۳۸۴ هجری شمسی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیدند.

سیرجان در دوره ساسانیان به شهر سیرگان معروف بود که علت آن به وجود قنات‌های زیاد در آن بر می‌گشت. این شهر در منطقه‌ای با آب‌وهوای گرم و خشک قرار دارد و از همین رو، در فصل گرم تابستان غالباً بارندگی آن اندک است. در گذشته مردم این ناحیه به ناچار گرمای زیادی را متحمل می‌شدند. معماران از سرمای شدید و خشک زمستان به‌عنوان راهکاری جهت حفظ و نگهداری مواد غذایی و نوشیدنی‌های خود در فصل تابستان استفاده می‌کردند و با ساخت بنایی مخروطی شکل که توسط پله‌هایی به چندین طبقه در زیر زمین منتقل می‌شد، شرایطی همانند یخچال‌های امروزی به وجود آورده بودند.

این یخدان‌ها شامل دو چاله یخ می‌شوند که روی آن‌ها گنبد عظیم خشتی قرار گرفته و یک دیوار (حصار) طویل و مرتفع و سایه‌انداز بین دو یخدان کشیده شده است. در قدیم دسترسی به مخزن یخ با پیمودن یک پلکان امکان‌پذیر بود که در دیوار دورچینی چاله یخ قرار داشت. روی هرکدام از چاله‌های یخ، گنبد عظیم مخروطی قرار گرفته که از مصالح خشت خام به ابعاد ۸×۲۸×۲۸ سانتی‌متر ساخته شده است. گنبدهای مخروطی دارای نمای خارجی پلکانی هستند که دسترسی بهتری به راس گنبد ایجاد می‌کنند و اصطلاحاً رک نامیده می‌شوند و حدوداً ۱۲،۵ متر ارتفاع دارند.

علاوه بر نمای خارجی گنبدهای مخروطی این مجموعه که دارای زیبایی خاصی هستند؛ از جمله تزئینات موجود در آن می‌توان به تزئینات خشتی هندسی در غرب دیوار سایه‌انداز اشاره کرد که به‌صورت برجسته و فرورفته اجرا شده‌اند.